NÉZŐ

KABDEBÓ TAMÁS

A „hét évszázad" – angoloknak?

Cél: létrehozni egy olyan költeményes könyvet angolul, mely a magyar költészetet méltóképpen tolmácsolja az angolul értő verskedvelő közönségnek.

Az antológia munkatársai, legalábbis kezdetben, két csoportba tartoztak. Az elsőt alkották a magyar nyersfordítók, a másodikat az angol műfordítók, illetve véglegesítők. Ám ez az elválasztás már a kezdetben sem volt teljesen pontos. Tábori például, aki a legtöbb nyersfordítást szolgáltatta, Peter Stafford álnéven fordított is, Michael Beevor[1] részben másoknak segített a nyersfordítások pontosításában, részben pedig egyedül készített műfordításokat (pl. *Az Ómagyar Mária-siralom* és Tinódi verseinek egypár változatát) hol a szemantikát teljesen előtérbe helyezte, noha a verstant éppúgy ismerte, mint az (angolon kívül) tucat másik nyelve mellett, az irodalmi magyart.

Az első, a „beharangozó" ülés Szász Kati fordítóirodájában volt, kinél összegyűltünk tízen-tizenketten, hogy eredetileg Déry-, majd Aczél-prózát ültessünk át angolra. (Déryt lelkesen vállaltam, Aczélt egyáltalán nem. Ő akkoriban árulta a Sztalin-díját egy londoni ószeresnél. Az antológiába nem mint fordító, hanem mint költő szeretett volna bekerülni: ellenálltam.) Tábori eljött ide, előadta a vállalkozás tervét, a nyersfordítóknak kicsi, szinte névleges pénzt biztosított – versenként fél font volt a taksa,[2] míg az angoloktól ingyen munkát kívánt. „Labour of Love" hirdette sokszorosított kis propagandaleírásunk. Persze, ezen túl az angol költőé maradt a fordítás szövegének *egyéb* közlésjoga is. Ezzel nagyon sokan éltek az évek folyamán. Huszonöt-harminc olyan angol-amerikai-skót-walesi-ír-kanadai-indiai-magyarországi angol-quyanai folyóiratot ismerek, melyekben „antológiás" angol fordítások kerültek első közlésre. Néhány cím a megőrzöttek közül: *Arena; Athenaum; Adam; Agenda; Critical Quarterly; Cyphers; Encore; Image; Janus; Lines Review; London Magazin; New Phineas; New Edingburgh Review; New Welsh Review; New-Hungarian Quarterly; Poet; Poetry in Translation; Poetry Nation; Pen International; Resurgence; Times Literary Supplement; Tri-Quarterly.*

Másodszorra, majd rendszeresen, Tábori Pál kensingtoni nagy öreg házának harmadik szintjén, az ő 10 000 kötetes könyvtárát is magába foglaló dolgozószobájában[3] találkoztunk, eleinte csütörtökönként, később kéthetenként, majd havonként, csoportosan, míg Tábori és én, a két szerkesztő, lehetőleg hetenként összeültünk. Az alakuló ülésen rajtunk kívül ott volt: Faludy György, Szász Béla, Neuburg Pál, Székely János, Marczali Póli, Egon Ila, Tábor Mihály és Sárközi Mátyás is. Gömöri György nem sokkal később csatlakozott, Szász Béla csak a válogatásban vett részt, és Faludy később elhívott lakásába, ahol előadta, hosszan és színesen, hogy ő csak mint költő kíván szerepelni a vállalkozásban. Első brit fordítónk egyike, Vernon Watkins, Dylan Thomas barátja és walesi utódja kérdezte tőlem: „Mit tart Ön a jó fordítás legfontosabb ismérvének?" „A hitelességet", vágtam rá kapásból, mert ezt a kérdést induláskor, több szempontból megvitattuk már Táborival, és én külön is, Cs. Szabó Lászlóval. „Azt

hogy érheti el?", faggatott a walesi lírikus, a klasszikus formák nagy mestere. „Úgy, hogy felállítjuk a kompromisszumok »sorrendjét«", válaszoltam. (Ez Tábori kifejezése volt.) „Tehát?" „Legfontosabb a tartalom. A jelentés a leglényegesebb. Ezen a lehető legkevesebbet változtasson a fordító." „Hm." Én tudtam, hogy már eltávolodtunk a *Nyugatos* műfordítói elvektől. Azt is tudtam, hogy Watkins nálam képzettebb irodalmár, költő. Beszélgetésünk nem kapcsolatunk elején hangzott el, hanem a végefelé, miután már egy álló esztendeje leveleztünk a József Attila-fordítások csiszolása ügyében. „A fordítás tehát lehetőleg olyan legyen", szögezte le a szikár kis emberke, „hogy fordítás-mivolta ne érződjön rajta." „Persze a téma..." „Gondoljon Eliotra!" – állított meg Watkins, aki sokat gondolt Eliotra, részben, mert költészetét csodálta, részben, mert ő maga is civilben banktisztviselő volt. „Amerikai létére angol témákkal került az európai költészet élére."

Watkins első műfordítóink egyike volt, de József Attilán túl nem jutottunk, mert amerikai turnéján ő is összeesett és meghalt. Mint Dylan Thomas, a barátja. Ám Watkinst nem az ital ölte meg, hanem teniszezés közben kapott szívrohamot.

Bár a jó magyar középiskola, egyetem vagy éppenséggel a kint élés állandó fordítói gyakorlata némileg felkészíti az embert arra („állandóan műfordítjuk a világot", mondta az antropológus Malinowsky), hogy interpretatíven éljen, ám ez csupán a tolmácsolás egy szubjektív és alsó lépcsőfoka, mely jó nyersfordítások készítéséhez, azaz elemzéséhez sem elégséges. Lévén pesti bölcsész, fiók-nyelvész és a verstan már kamasz szerelmese (dr. Balassa László volt bevezetőm, Gáldi László pedig későbbi mesterem, aki az Antológia egyik fontos verstani összehasonlító tanulmányát írta), két verstan-„szemináriumot" rendeztem magyarul, magyar nyersfordítók okulására. (Táborinak erre nem volt szüksége, de azért részt vett.) Fulhami lakásomban ültünk össze, 1964/65 telén.

Ez adta aztán azt az ötletet is, hogy az egyetemen (University College London) is javasoljam és elvállaljam egy angol költői szeminárium vezetését. Az angol tanszéken ugyanis akkoriban sem nem tanítottak angol verstant, sem pedig nem foglalkoztak szárnypróbálgató fiatal angol költőkkel. Az 1964–69, illetve az 1972–73 között működő szeminárium kiváló köszörűkőnek bizonyult, a fordítások csiszolására is, és porondnak, hol jeles élő angol költőkkel lehetett találkozni,[4] akiket oda meghívtunk. Akik közülük kötélnek álltak, azokat beszerveztem mint műfordítókat.

Sárközi Mátyástól, Sárközi György költő fiától megkérdeztem, kit vélne legalkalmasabbnak édesapja verseinek lefordítására. Roy Fuller-t nevezte meg. Matyi jó nyersfordítása alapján – némi rábeszéléssel – Fuller elkészítette négy Sárközi György-vers végleges fordítását. Fuller halála után elküldtem ezeket a fordításokat a TLS szerkesztőjének, kettőt közölt belőlük. A legsikeresebbnek ő (Treglawn) az *Esőcseppek* angol változatát tartotta.

Hogyan sikerült Fullert „rávennem" a Sárközi-versek fordítására?[5] Nos, a háttérben a *szeminárium* állt, hol Roy Fuller fölolvasta verseit, s melynek egyik antológiájában mint költő is szerepelt. Egy hasonló egyetemi antológia szerkesztőjeként kerültem levelező viszonyba Audennel is, aki később megpróbálkozott két József Attila-szonettel *(Én nem tudtam; Óh boldog az...)*, illetve egy Petőfi-verset véglegesített. 1957-ben, amikor Oxfordban a költészet tanára volt (arca ráncrovátkák vadona), Wystan Auden szerda délutánonként a Kardomah kávéházban diákokkal beszélgetett. Nem mertem megközelíteni. Aztán 1972-ben kétszer is felkerestem Oxfordban. A Tom's Gate-hez jött elém, mamuszban, mert tyúkszemesek voltak a lábai. Körültapogatta a verseket, a szócsaládokat, az etimológiákat, a jelentésbokrokat is el kellett magyaráznom neki,

J. A. és Petőfi odavágó életrajzi adataival együtt. (Nem mintha mindent tudtam volna – ő viszont csaknem mindent tudott. Egyszer 12 perc alatt megfejtette a Times keresztrejtvényét.) A szemináriumon szerepelt Lydia Pasternak-Slater is, kit költő veje, Craig Raine hozott föl Oxfordból. Lydiával addigra már nagyon jóban voltam, Park Town-i házában gyakori tea- és társfordító vendég voltam. (A ház ma belül múzeum, apjának, Leonidnak gyönyörű posztimpresszionista képeit tartalmazza.) Lydia kezdetben csak olyan Petőfiket vállalt, melyek Boris orosz fordításkötetében már szerepeltek.

A Pasternak testvérek a ritmusra („a vers zenéjére") helyezték a legnagyobb hangsúlyt, *halld* Lydia anapesztusait és angol daktilusait[6] a *Szeptember végén* variánsaiban. (Öt változatot készítettünk, ebből három, javításokkal együtt, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Irattárának antológia-anyagában megvan, a többi sok száz, más fordítással együtt.) Rajta kívül még heten próbálkoztak a verssel.

Véleményem szerint istenadta mesterművet nem lehet maradéktalanul áttenni egy másik idegen nyelvbe, így Petőfi prófétikus versének nem kiváló, csak jó vagy jobb megközelítéséről beszélhetünk. Már a méltán híres, a szállóigévé, a magyar irodalmi és köznyelv részévé vált sor: *Elhull a virág, eliramlik az élet* rögvest megoldhatatlan feladat elé állítja a fordítót. Kezdjük a kettős ritmussal. A vers varázsának része, hogy belső fülünk mindkét ritmust hallja.

„Petals fall", „Flower petals fall", „Flowers fade away" kísérletezett Pasternák húga a mágikus sor első szemantikai ütemével. A *hull* ige lassúságát az *eliramlik* gyorsasága ellenpontozza. „Life rans out its course" szerepelt első változatában, „Life is galopping away" a legutolsóban. Ezen most már nem javíthatunk (holott a galopp a lovat, nem pedig a szarvas szökellő futását, avagy a sebes folyó, a rövid távú futó mozgását hozza be a képbe) – mert Lydiát is elragadta a halál. Helyesebben: *She faded away.*

Ugyanerre a sorra más fordítók más-más megoldást kínáltak:

The flowers drop off, life scurries away...
The flower petals fall, life hastes to its end...
The flowers are fading, and life must soon decay...
The flower is falling, the hour is fleeting...
Blooms fade, life passes, flame flicker, grow colder...

A szeminárium egyik pénteki találkozójára Tábori is eljött, ezt tehát „magyar estté" alakítottuk át. Később, 1969-ben, *Háború* címmel a londoni egyetemi színházban felolvasóestet szerveztünk, hol Vörösmarty-, Petőfi-, Ady-, Babits-, Illyés-versekkel illusztráltuk, mit érzett a magyar költő 1854-ben, 1848–49-ben, 1914–18-ban, 1944-ben és 1956-ban, földindulásaink közepette. Az évek során a következő nagyobb antológia-estek kerültek megrendezésre: 1966-ban a londoni PEN Klubban, angol költők és angliai magyar színészek közreműködésével; 1970-ben New Yorkban, az Amerikai Költői Társaság megrendezésében (mindkettőt Tábori szervezte); az 1970-es években, Chicagóban kettő: az egyik Szathmáry Lajos, a másik Makkai Ádám rendezésében; Londonban a Mindszenty-házban 1966-ban, Los Angelesben 1971-ben, a helybeliek rendezésében. Ez utóbbi kettő és a Makkai rendezte chicagói est az én *Harc a Lehetetlennel*[7] című tanulmányom köré épült. Az antológia részletanyagát persze más estek, összejövetelek alkalmából is használtuk/előadtuk/bemutattuk, mint pl. egy Illyés-, egy József Attila- vagy egy Radnóti-est/szeminárium alkalmával.[8]

Az 1982-es Edinburghi fesztiválon szereplő Simon Curtis estjének 20 percét az antológia székely népballada-fordításainak (általa fordított) elszavalása tette ki, mely produkció a manchesteri Northern Music Academy termében is megismétlődött, zongorakísérettel.

A gárda egyre bővült. „Ahhoz, hogy valaki Oxfordban a költészet tanára lehessen, részt kell vennie az antológiában", hirdettük tréfásan, mivel Edmund Blunden és Wystan Auden után a Radnóti-fordító John Wain is a professzorjelöltek listájára került, majd pedig Roy Fuller is megválasztatott. Míg az amerikai Doe Lang, Ferlinghetti, Wagner, a híres szonettköltőnő, Madeline Mason, a walesiek koszorús költője, Vernon Watkins,[9] a skótok McDiarmidja, az angol Spence, Mead, C. Brooke-Rose, Jenkins, Hatwell, Curtis jó munkatársaknak bizonyultak.

Gavin Ewart (ma a nagy öregek egyike) tíz verset fordított. Chelsea-ban lakott, én Fulhanban. Minden reggel ugyanarra a 14-es buszra szállt, amin én ültem, de többszöri „találkozás" során csak egyszer beszélgettünk. Ő ugyanis a buszon, a *London Magazin* szerkesztőségébe menet, fejben komponálta verseit. Vele tehát csak levelezni lehetett.

Stephan Spender és Robert Graves visszautasította közeledésemet. (Később Graves-et Magyarhonba szelídítette Lénárd Sándor és Szerb Klári néni közösen.) C. Day Lewis (akkor a Chatto egyik szerkesztője) velem együtt csiszolgatta az Illyés-fordításokat.

Peter Porter, az ausztrálból angollá lett kitűnő lírikus Illyés-átköltéseit nem fogadtuk el, Alan McLarent, G. Macbethet sem, vagyis a „túl szabadon" fordítókat nem. Az egyébként költőnek elsőrangú Macbeth „kizárása" nagy politikai hiba volt, mivelhogy ő volt a BBC Third Programme költő-szerkesztője.

1976-ban elkészült a *My Homeland* című Vas Róbert-film, mely főleg az 56-os forradalomról szólt, de annak költői és művészi távlatában tárta föl az anyagot, tehát az egyórás film 35 percén át angol színészek olvasták az antológia idevágó verseit. Az anyagot én szolgáltattam, Judy Deneh, valamint Michael Bryant hangja közvetítette a verseket az angol közönségnek.

A kiadókkal eredetileg csak Tábori tárgyalt. Szóba került egy csomó amerikai egyetem, melyek közül érdeklődést mutatott a chicagói, a Rutgers, a buffalói és a Twayne. Angliában, az 1969-re elkészült anyag (addigra kb. 400 fordítás) meggyőzte a hírneves André Deutsch-ot, hogy „társkiadóként" beszálljon, amennyiben amerikai kiadó vállalja a kiadást. 1970/71-ben úgy volt, hogy a hollandiai Mouton vállalja az antológiát, de aztán a nagy cég nagy része tönkrement, mielőtt még ebbe a vállalkozásba belefoghattak volna. A cím felől hosszas huzavona után döntöttünk: *The Poetry of Hungary, 1200–1970* lett az Antológia elfogadott címe.[10]

A nyolcvanas években (mivel az antológia kiadása elhúzódott) kisebb, időben vagy feltárt anyagban karcsúbb angol antológiák jelentkeztek, először a Könnyű-féle,[11] majd a huszadik századi magyar költőké – a New Hungarian Quarterly vállalkozása –, legelőbb pedig a Tábory Maxim és Könnyű László szerkesztette amerikai magyar költői antológia. Tábori a hetvenes években az antológiának is küldött jó anyagot, a New Hungarian Quarterly pedig sokszor közölte az antológia költőinek fordításait, amellett, hogy tőlünk függetlenül számos angol-amerikai költőt nyertek meg saját készülő antológiájuknak, a magyar költészet ügyének. Odakint sok barátjuk támadt (a legbefolyásosabb C. P. Snow volt), s ezt úgy érték el, hogy sokáig kizárólagosan őnáluk lehetett itthon jó magyar prózát jó angol fordításban olvasni.

Könnyű László jóindulatú működését nevetségessé tette az, hogy a magyar klasszikusok mellé saját pósalajosi verseit is becsempészte. Ez a fajta hivalkodás, sajnos, még olyan nagy tudású, hasznos és ügybuzgó férfiaktól sem idegen, mint egy kedves barátomtól, aki ankétokon, tehát csak klasszikusoktól összeállított élő antológiákban, saját (egyébként jó) verseivel, József Attila, Radnóti és Weöres mellett a *créme de la créme* közt kívánt szerepelni.

Magyar antológia szerkesztése hálátlan dolog. A halhatatlanságukat kezdik kergetni az emberek.[12] Nem mondom, hogy a hatvanas évek közepén Gara, a hetvenes években Tábori ebbe fulladt volna bele, de azt igen, hogy egyesek mindent elkövettek azért, hogy az Antológiába bekerüljenek. Egy Párizsban élő idősebb költőnő zsarolni próbálta Táborit, egy amerikai magyar költő fenyegette őt, Aczél Tamás megátkozott bennünket, egy izraeli magyar költő pedig meghívott engem vacsorára. Ott elővezette unokaöccsét, néhai Lord Thomas Baloghot, aki búcsúzáskor, sok palacsinta bekebelezése után, ennyit mondott nekem: „az ekonómia egyszerűbb".

Voltak azonban olyanok is, szám szerint ketten, akiket Cs. Szabó ösztönzésére Szász Béla „kiválasztott" részvételre, de azt visszautasították. Bikits Gábor volt az egyik, Csokits János a másik ilyen költő. A két jelentős lírikus szerint - mert a Corvinának fordított - Tábori Pál megalkuvó alak volt. Szerintem nem. Az egész életét megismertem, mint egy részletes térképet.[13] De megismertem nála Képes Gézát és Ottlik Gézát is, kik mindketten szerették, nagyra becsülték őt. A *Budá*ban 4 helyen szerepel, Ottlik, a „tisztesség lovagja" úgy szerette őt, mintha távoli atyafia lett volna. Cs. Szabó László, kezdeti kritikusa megsiratta Tábori Pált, és azt mondta róla: „én hiszek a Megváltásban. Tábori Pali az antológiába befektetett munkája révén üdvözülni fog."

Az első magyar antológiát angolul, Kertbeny Károly német nyersfordításainak segítségével John Bowring publikálta, 1830-ban, *The Poetry of the Magyar* címmel. Bowring - egyébként nem minden költői véna híján - azt tetette, hogy megtanult magyarul. Az elvonult 165 évben több brit műfordító (köztük ihletett lírikus nem volt) valóban megtanult nyelvünkön: Horne, Kovácsné Macleen Rozália, Frederik Cushing, Len Rix, Neville Masterman (majdnem), Anton Nyerges (felfrissítve gyermekkori magyarját), Mervyn Jones, Michael Beevor, az ír MacInerney, az oxfordi Bob Evans és még többen mások.[14] Nekik köszönhető több tucat regény, dráma és pár száz vers lefordítása. Az antológia szerkesztői arra törekedtek, hogy az ő munkájuk legjavát is beleillesszék az antológia gyűjtőanyagába. (A squad of poems is not a final selection.) A szerkesztők figyelembe vették továbbá azokat az antológiákat vagy elszórt verseket is,[15] melyeket háború előtti angol, amerikai, magyar, angol-magyar együttesek hoztak létre: Arthur Boggs művét, Kirkonnell életművét, Békéssy Ferenc pár fordítását[16] - inter alia. A háborús idők legjobb antológiáját Tábori Pál hozta létre: *Hungarian Anthology* (London, 1943) Faludy, Molnár, Koestler, Mikes írásaival stb.

Mikor Tábori Pál kihullott az antológia szerkesztőhármasából, a maradék kettő nem tudott megbirkózni a folytatás és állandó megújulás kihívásaival. A vers természetéből következik (a költemény anyanyelvi lelemény!), hogy nem „öregszik el" még akkor sem, amikor a változó ízlés azt divatjamúltnak érzi.

A műfordítás, ha szintén nyelvi lelemény (Tóth Árpád *Őszi dal*a, Fitzgerald *Omar Khayam*ja), a fogadó nyelvben jó esetben ízlést formál, alakít. Ám az ilyesmi ritka kivétel. A jó átlag - mert csupán megközelítés - elkopik, új, újracsiszolt, korszerűbb kifejezést kíván. Egy nagy antológia szükségképpen sok jó kézműves- és iparosmunkát és kevesebb művészmunkát hoz egy tető alá. Az antológia sok fordítása elhalványult, elöregedett. Babits verseinek fordításai közül például az antológia anyagának felét ki lehetne cserélni Tófalusi István angol nyelvű Babits-kötetének frissebb anyagával, mit 1991-ben publikált a Maecenas Kiadó, Budapesten. 1964-ben aligha akadt itthoni magyar fordító, akit bevettünk volna. 1995-ben több ilyen lenne.

Az 1970-es években felnövekedett, a 80-asokban beért egy olyan nemzedék, melyeknek irodalmi tagjai az 56-os forradalom után gyerekként kerültek nyugatra. Ez a „Szirtes-jelenség". „Szirtes György a legkitűnőbb költője ennek a nemzedéknek, mely-

nek általános jellemzője a kétnyelvűség, rendjére biztosabb angol, mint magyar alappal. Szirtes élvonalbeli angol költő, kit angol nemzedéktársai elismernek; Kolumbán Miklós (Nicholas!) a jelenség halványabb, de ugyancsak elsőrangú amerikai változata.[17] Ők már jobbak, magabiztosabbak angolul, mint a fiatalon kikerült Bátki vagy Hargitai, vagy (a magyar költőnek szinte páratlan formaérzékű) Makkai, vagy éppenséggel saját magam. Át kell adni a stafétabotot! Rá kell beszélni a Szirteseket, hogy használják az antológia archivált anyagát, válogassák ki a legjobbakat, egészítsék ki, alkossák meg ők, a régi hamvaiból az *új Angol Antológiát*.

Szirtes ifjú kamaszköltőként jelentkezett a szemináriumvezető és antológus Kabdebó Tamásnál, korai verseivel. Jelenlegi műfordításai (Madách, Határ, Orbán Ottó) már túlhaladják azt a szintet, amelyet Kabdebó és Makkai a 70-es években még jónak vélt. Szirtes rátalálásai, nyelvi leleményei, helyzetmegoldásai jobbak, mert angolosabbak, az antológia csupán részleteredményekkel szolgált. A hatvanas évek reprezentatív - versre, prózára épülő - gyűjteményes kötete Duczynska Ilona összeállításában került a brit közönség elé, s hírnevét a Polányi-háttér is növelte.[18] Auden ebben a kötetben fedezte fel Juhász Ferenc *A szarvassá változott fiú...* című nagy költeményének angol változatát, amit a korabeli világlíra élére állított.

A hetvenes években sorra jelentek meg Amerikában Anton Nyerges kötetei, ki egy-egy magyar költőt, Petőfit,[19] József Attilát mutatott be sajátos módon az amerikai olvasónak. McRobbie második kötete, a Nagy László-válogatás[20] eléri, de nem haladja túl a Juhász-kötet *jó átlag* szintjét.

A következő évtized fegyverténye a már említett *New Hungarian Quarterly* antológia! Míg maga a válogatás az átlagosnál jobb, bár nem kielégítő, a létrehozott fordítások éppenhogy meghaladják az átlagot. Ebben több antológia-fordítónk és az antológiánknak készült vers is szerepel.

A fordítások minőségétől eltekintve ennek és minden 1948-1988 közt megjelent magyarországi antológiának az a fő hibája, hogy politikai szempontok is belejátszottak (cenzúra vagy öncenzúra) a versválogatásba. Ugyanez a helyzet a Corvina-féle *Today*- (vers és próza) antológiával, mely 1987-ben jelent meg.

Az antológia általános problémája viszont voltaképpen az volt és maradt, hogy a „megrendelt", a „beküldött", a „felajánlott" anyagot tovább és tovább kell, kellett volna, kellene szűrni, mintha párlatot készítenénk; erre azonban soha sincs (nem volt, nem lesz) elég idő, pénz, türelem, szerkesztő. A második probléma az, hogy bár megengedhető sok jó iparművész-műfordító szereplése is, jelentős, sőt vezető külföldi lírikusokra van szükség, akik nagyobb nyelvi fegyvertárral és fantáziával rendelkezve *megtalálják a megfelelő, azaz a jelentéstől való el nem rugaszkodás és az angol/amerikai idióma-rendszer jegyeit magán viselő végleges szöveg között az arany középutakat.*

Amikor Tábori meghalt, e sorok írója megpróbált egy *Száz verses válogatás* segítségével hírnevet és kiadót keresni a nagyvállalkozásnak. Ám a két megmaradt szerkesztő - Makkai és Kabdebó - nem értettek egyet abban, hogy mekkora legyen a kiadandó anyag. Száznál több munkatárssal (szerkesztővel, illusztrátorral, tanulmányíróval, élőkkel és holtakkal) dolgoztunk, s a névteleneket beszámítva 200 magyar költőt vettünk fel.[21] *Első ízben* az elszakadt területek: Felvidék, Erdély, Délvidék magyar költőit, politikai szempontok teljes mellőzésével, otthoni és nyugati magyar költőket, alapvetőnek vélt népdalokat, népballadákat stb. A klasszikus részt én válogattam, az élő otthoni költőket 1960-ig Vas István, az 1960 utániakat Várady Szabolcs; az elszakadt területek irodalmát Bori Imre szűrte át. Nyugati költőktől Szász Béla kért verseket. Tábori

kezdeti kritikusa, Cs. Szabó László írta a kiskönyvnek beillő Bevezetőt, Buday György készítette (Szathmáry Lajos megbízásából) az antológia 20 költőportréját, én írtam az utószót. Az életrajzi jegyzeteket Táborival közösen készítettük.

A *Hundred Hungarian Poems* aránylag jó válogatás volt, szerény köntösben („szegény ember vízzel főz", mondta Cs. Szabó Laci bácsi), tizenhét nyomdahibával. Nyomdásza olasz volt, ezért borítóján a színek sorrendjét felcserélte. Újranyomtatása is egy éven belül elfogyott.

Az antológia gyűjteményes anyaga immáron közel 900 versből és azoknak változataiból állott. Szathmáry Lajos pénzén Makkai Ádám ennek a 900-as anyagnak 90%-át legépeltette és sokszorosíttatta. Ebből a válogatásból kifelejtődött a felvett költők 10%-a, a gépírónő viszont több mint 100 hibát belepötyögtetett az ezer oldalnál hosszabb szövegbe.

„Méltóképpen" 800–900 véglegesített, de át nem rostált fordítás nem tolmácsolhatja a magyar költészetet, mert a mennyiség a minőség rovására megy. Tábori is túlméretezett antológiát szeretett volna létrehozni (a „Hét évszázad" lebegett lelki szemei előtt), Makkai is. Cs. Szabó „nem akart beleszólni" a dologba, de négyszemközt nekem adott igazat: 400 vers elég.[22] A kevesebb (mivelhogy a mennyiség csökkentésével a minőség javul) valójában több. *Több lehetett volna.* Csak részleteredményekről számolhatok be: két József Attila-, két Illyés-, egy népballada-válogatásról, a hírverő kötetről, a *Poet* magyar különszámáról, egy Radnóti-füzetről és négy kisebb-nagyobb tanulmányról, melyet angol folyóiratoknak írtam. Ezek közül a legnagyobb „huzatja" a *Critical Quarterly*nek volt.

Van egy nagyon szép angol nyelvű magyarországi kiadvány, a színes, bibliofil kiállítású *Seculae Hungariae* (Budapest, Széchenyi Art Centre, 1985), melynek 14 kis kötetét ajándékba kaptam a dublini magyar követségtől. Bőven van benne versanyag, s ennek a javát az el nem készült antológia (főleg) kiadatlan verseiből válogatták, az antológia-szerkesztők tudta és értesítése nélkül. Félreértés ne essék! A sorok írója örül e könyvsorozat létrejöttének. De még jobban örült volna, ha előzőleg konzultálnak vele, és utólag támpéldányt kap a kötetből, melyben rajta kívül Tábori, Beevor, Hatwell, Watkins etc. szerepelnek, s melynek korrektúráját fizetség nélkül kijavította volna.

Ha végignézem angol-amerikai-magyar vers-*hungaricáimat,* Csokits–Hughes Pilinszky-kötete viszi el a pálmát. Nem mintha minden fordítása optimális lenne. A Weöres–Juhász kötetekből fölmagasodik a két látomásos költő, de nyelvi zsenialitásuk nem bizonyosodik be; három másik József Attilám eklektikus és inkább az érzelem erejével, négy másik Radnótim az anyag érzékenységével, két Illyés-kötetem a szerencsés rátalálások örömével hat. Hungarica-polcom Nemes Nagy-kötetei jó közepesek; hol a feszes forma, hol a tartalom laposodik el bennük. Ám használható versfordítás a régiek között is van. A csepült Bowring, Kuncz Egon, a régies Watson Kirkconnell köteteiben is akad maradandó művészi teljesítmény. Csupán jó Ady-fordítás nincsen. (Még?)[23] A magyar vers valójában olyan, mint a haza: olykor pótolható, helyettesíthető, a maga igazában le nem fordítható.

Sorrow: a great ocean.
And joy?
A little pearl of the ocean.
By the time I fish it up
I may break it

(translated by Auden and me)

Postscriptum az antológia utóéletéről

a) A nyolcvanas évek elején az antológia munkálatait befejezettnek tekintvén (tehát belátván azt, hogy az én szerkesztésemben vagy társszerkesztésemben ez soha nem készül el olyan jóra, amilyenre szeretném), a nálam lévő anyagot a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Irattárának ajándékoztam.

Tartalmazza ez levelezésünk kb. 80%-át, azaz több mint 1000 olyan levelet, melyeket angol, amerikai, dél-afrikai, kanadai, guyanai költők, valamint magyar munkatársaink Táborinak és nekem írtak. A József Attila-részre (és külön kötetre) vonatkozó levelezést a londoni University College Könyvtárának, az Illyés-részre (és külön kötetekre) vonatkozó levelezést, a fordításvariációkkal együtt, a New York városi City Librarynak adtam.

Az MTA antológiaanyaga továbbá (a változatokkal és nyersfordításokkal együtt) több mint kétezer fordítást is tartalmaz. Költözködéseim során (eddig 33 helyen laktam életemben) egy dobozra való anyag elveszett, ebben levél és fordításanyag is volt, ami az összgyűjteménynek ca. 5%-át képezte. Ezzel szemben Makkai Ádám chicagói professzor és társszerkesztő birtokában is volt anyag, amit remélhetőleg megőrzött.

Az MTA Könyvtár Irattárában példás rendben, áttekinthető jó mutatókkal láttam vissza az antológia anyagát, 1993. október 28-án, amikor a *hasznosíthatóságának* kérdéséről tartottam a Vasarely-teremben előadást. A meghívón ez a cím állt: *A Poetry of Hungary Archivuma.*

Az anyag központi része az a 800 pluszfordítás, melyeket a szerkesztők „végső válogatásra" felvettek. Az ezekhez járuló „munkatársak" lajstroma több mint száz nevet tartalmaz. Könnyen kikereshető tehát, hogy ki mit fordított vagy nyersfordított. Egy másik mutató „kronologikus" sorrendbe szedi a verscímeket, egy harmadik angol címeik szerint veszi sorra őket.

b) 1. A lábjegyzeteket kiegészítő „bibliográfia" helyett, a teljesség igénye nélkül, néhány könyvészeti jegyzettel szolgálnék. A meg nem született antológia megszületett gyermekei:

Attila József - poems (London, Danubia Book Co, 1966).

A tribute to Gyula Illyés (Washington, Occidental Press, 1968).

Radnóti (Georgetown, Justforallthat, 1970).

Gyula Illyés, selected poems (London, Chatto and Windus, 1971). Kanadai kiadásban is megjelent.

100 Hungarian Poems (Manchester, Albion Editions, 1976) [2. utánnyomásban, kötve, 1977-ben].

Transylvanian folk ballads (Manchester, Albion Editions, 1982) [2. utánnyomásban, 1982-ben].

Hungarian Love Poems (Poet, Madras, 1969) [különszám].

A for Attila (Budapest, Felsőoktatás, 1994).

2. A legtöbbet fordított magyar költő Petőfi Sándor, a huszadik században Ady Endre. Két példa:

Endre Ady-poems; translated by René Bonnerjea (Budapest, Rajna és Bokor, 1941).

Endre Ady 26 Suomennosta
13 Gedichte; Toimittanutt.
Ádám István Szabó Törpényi (Joensun, 1978).

Bár Bonnerjea-t és T. Szabó Ádámot mint Ady-fordítókat nem szerepeltettük, mindkettejüket megnyertük az antológia más munkálatai számára. Ádámmal közösen hoztuk létre a *Transylvanian folk ballads* kötetet.

3. Az Ady utáni nemzedék angolra legtöbbet fordított költője Radnóti Miklós. Saját próbálkozásunktól függetlenül a következő kötetek készültek el, csupán 1977–1979 között:

The Witness... translated by Thomas Ország Land (London, Tern Press, 1977).

Subway stops... translated by Emery George (Ann Arbor, Ardis, 1977)

Forced March... translated by Clive Wilmer and G. Gömöri (Manchester, Carcanet, 1979).

Folyóiratcikk-formában:

The lager verse of Miklós Radnóti by B. S. Adams (Slavonic Review, 1977).

4. A Browring-antológiától Aczél Tamás *The ice age* című regényéig 250 angol nyelvű irodalmi hungaricát sorol fel Czigány Magda megbízható bibliográfiája: *Hungarian Literature in English Translation,* published in Great Britain, 1830–1968 (London, Szepsi Csombor Kör, 1969).

Később sem készült jobb angliai felmérés, világméretű számbavétel pedig éppenséggel nem. Aki „teljességre törekszik", az ne a Széchényi Könyvtár különböző idevágó bibliográfiájához forduljon, hanem a könyvtár *igen jó katalógusaihoz.* A Czigányné-féle idő- és helyhatárok közötti bibliográfia nem listázhatta például a következőket:

Az első *Illyés*-kötetet (l.: b/1.), mert ez az USA-ban jelent meg; Joseph Grosz and W. Arthur Boggs: *Hungarian Anthology* (Münich, 1963) könyvét, mert ez némethonban látott napvilágot; a *Gems of Hungarian Classic Poetry* (London, Turul Press, 1976) című összeállítást, mert az később jelent meg, vagy a *Magyar Poems...* translated by Robert Hadek (Chicago, Ladányi-Foundation, 1992) című, a legutóbbi antológiát.

5. A Corvina ez ideig legjobb angol nyelvű verseskönyve a Weöres-kötet volt: *Eternal Moment,* edited by Milós Vajda (Budapest, Corvina, 1988). Több Szirtes- és kevesebb Morgan-fordítás jobban érzékeltethette volna a magyar költő kivételes tálentumát.

6. A legfrissebb, egy kétnyelvű fordításkötet: *Attila primer – Attilával kezdjük* (Attila József: selected poems) translated and edited by Thomas Kabdebo (Budapest, Felsőoktatás, 1994). Sajnos, igen sok értelemzavaró nyomdahibával.

Az antológia jövője

Az 1994-es esztendő végén Makkai Ádám Chicagóban nekifogott az anyag felfrissítésének. Egyelőre két újvilági költő és saját páratlan költői leleményének segítségével újrafordított/fordíttatott, kijavított/kijavíttatott és jegyzetekkel ellátott húszegynéhány magyar klasszikus verset, melyek most új, formahű angol köntösben, egyelőre kéziratban tündökölnek.

Makkai egy „sabbatical", vagyis nyelvésztanári teendői alól mentesített év kellős közepén dolgozik újra (és most igazán) az antológián. Ha kis csapatának lelkesedése nem lohad, és ügybuzgalmukat vasfegyelembe szorítva egy 400 és nem több versre rúgó kötetet vesznek célba – lévén a kevesebb több! –, akkor a chicagói egyetemek egyik kiadóvállalata felvállalja a felújított antológia kiadását.

JEGYZETEK

1 Neki külön részt szenteltem a *Kortárs* 1994. márciusi számában.

2 Mai értékben kb. 2000 Ft.

3 Átalakított padlástér volt.

4 Brit költő – jobb kifejezés. Mert volt köztük visszahonosodott ausztrál, dél-afrikai, orosz származású (Yakov Hornstein) és német eredetű (Michael Hamburger), britté vált költő-műfordító is.

5 Sárközi Mátyás írja az *És* egyik 1992-es számában: „Szinte Fuller kezébe erőltette az én ritmikai, rímelési és egyéb instrukciókkal, megjegyzésekkel bővített nyersfordításaimat."

6 Angolban ez nem egyszerű. A magyar viszont *daktilikus nyelv*, a latinon, görögön túl az időmértékes verselésre a legalkalmasabb. Ez nem hübrisz vagy nemzeti gőg!

7 Megjelent az Új Látóhatár 1982/6 számában (503–514. lap).

8 Ország-Land Tomi a Szemináriumban mutatta be Radnóti-fordításait. A legjobbakat bevettük az antológia gyűjteményes anyagába. Később angolul Londonban, végül 1993-ban két nyelven, Pesten jelent meg Land Radnóti-kötete.

9 A New Hungarian Quarterly (eredetileg Hungarian, majd legújabban ismét Hungarian Quarterly) számos Vernon Watkins–Kabdebó Tamás József Attila-fordítást közölt szerény személyem megjelölése nélkül. Nem neheztelek rájuk, a katedrálisszobrok kőfaragói sem írták alá a nevüket.

10 Erről részletesebben *Az Angol Antológia* c. cikkem számol be (Új Látóhatár, 1977. február, 489–498. lap).

11 A szóvicc nyilvánvaló: „Megméretett és Könnyű-nek találtatott."

12 Az első kínai császár – még a Krisztus előtti időkben – hallott arról, hogy a Csendes-óceán egy szigetén egy gyümölcsből előállították a halhatatlanság szerét. Csu Ju kapitányt küldte el ezért, aki hajójával együtt eltűnt a tenger fenekén.

13 Láttam a lápot, az életfolyamot – mit elzsilipelt a halál –, egy hegy csúcsát, *Az Emigráció anatómiáját* és már csaknem a deltát, hová együtt jutottunk volna el, a világköltészetbe torkolló, de torzóban maradt antológiát.

14 Közülük egyik sem magyar származású.

15 A Szentkirályi-féle bibliográfia alapján.

16 Babits e fiatal kedveltje, Maynard Keynes közeli ismerőse az első háború kezdetén a cambridge-i Kings College-ben járt, onnan vonult be, az első lovasrohamban elesett.

17 Lásd Csoóri kötetét: Sándor Csoóri: Memory of Snow, translated by Nicholas Kolumban (Great Barrington, Press, 1983).

18 *The plough and the Pen*, edited by Ilona Duczynska and Karl Polányi (Toronto, McClelland and Stewart, 1963). Ezt követte: Ferenc Juhász: *The boy changed into a stag*, translated by Kenneth McRobbie and Ilona Duczynska (London, Toronto, New York, Oxford University Press, 1970).

19 A legjobb: *Petőfi* English and introduction by Anton N. Nyerges (Buffalo, Hungarian Cultural Foundation, 1973).

20 László Nagy... selected poems, translated by Tony Connor and Kenneth McRobbie (London, Oxford University Press, 1973).

21 Ez a névtelenek által írt versek, a népdalok és a népballadák miatt nem számítható ki pontosan.

22 Mindazonáltal lefordíttatott és fölvetetett velem Krúdy-szövegeket, mondván, hogy K. Gy. prózaköltő is volt, akit „nem szabad kihagyni".

23 Ady-fordításokkal régebben rengetegen, újabban is többen próbálkoztak. Részleteredményeket értek csak el. Angolra Ady a legnehezebben fordítható magyar költő. Magyarsága jórészt provinciálisnak, pátosza többször nevetségesnek hat angolul. Ha Yeats-et föltámaszthatnánk, ő megbirkózna az Ady-versekkel; szimbolista és nemzeti költő lévén át tudná ültetni Ady szimbolizmusát.

BUDAY GYÖRGY

Jegyzetek az illusztrációkhoz

Nem szokásos az, hogy egy művész jegyzetekkel kísérje egy költői antológiához készített illusztrációit. Helyzetem azonban kivételes, mint ahogy ez az antológia is kivétel. Azt hiszem, hogy magyarázó jegyzeteimmel közelebb hozhatom az olvasót a költőkhöz és verseikhez.

Miként az antológia költeményei, az én illusztrációim is arra szolgálnak, hogy a választott huszonöt magyar költőt plasztikusan is bemutassuk. (A választás Budayé; az antológia 200 költőt mutat be.) A kötet angol nyelvű közönség számára készült, kikből a többség nem ismeri a magyar költészetet; tanácsosnak láttam, hogy a hagyományos bemutatáson túllépjek. Az Antológia számára készült portréim tehát jóval merészebbek a konvencionális bemutatásnál.

Ami a régi költőket illeti, régebbi metszetek és rézkarcok figyelembevételével dolgoztam. Olyan hasonlóságokat kerestem, melyek az adott periódusban a legjellegzetesebben mutatják be a költőket, továbbfejlesztve ezt szimbólumokkal, melyeket a mai irodalomtörténet is visszhangoz. Ifjúságom nagy élménye volt a magyar irodalom és nagy örömömre szolgál, hogy angol nyelvű bemutatásában segédkezhetem.

Az e századi költők közül sokat személyesen ismertem, sőt barátaim is akadtak közülük; ilyen esetekben nemcsak egyéb illusztrációkat és fotográfiákat használtam fel, hanem személyes emlékeket és vázlatokat is.

Buday György 1966-ban, Tábori Pál biztatására lépett kapcsolatba Kabdebó Tamással, majd 1969-ben Szathmáry Lajossal és Makkai Ádámmal. Az illusztrációkat Szathmáry megbízásából, illetve az ő költségén készítette. Ezek ma is a chicagói magyar irodalmár birtokában vannak.

E sorok írója a hetvenes években felkereste Buday Györgyöt stúdiójában, s kapcsolatban maradt vele a nyolcvanas évek elejéig. Levelei tehát ugyancsak megtalálhatók az MTA lerakatában. Míg levelezni magyarul leveleztünk, Buday angolul írta a fenti jegyzetet (nem úgy, mint Cs. Szabó, aki magyarul írta előszavát, melyet Táborival angolosítottunk), Budayt tehát – ezúttal – magyarra kellett fordítanom.